

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کاشان

دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات (علوم قرآن و حدیث)

عنوان:

بررسی تأثیرپذیری تفسیر روض الجنان از تفاسیر تبیان و مجمع البیان و

نقش باورهای عصری قرن ۵ و ۶ در تدوین آن

استاد راهنما:

دکتر محسن قاسم‌پور

استاد مشاور:

دکتر پرویز رستگار

توسط:

فاطمه میرشکار

دی ماه ۱۳۹۲

تقدیم

آنچه در این مختصرکلام می‌آید، تقدیم می‌شود به پدر و مادر گرانقدرم که رنج و مرارت تحصیل اینجانب را بر خود هموار نمودند. آنان که از شیرۀ جان خود چندان بخشیدند که از آن، این آمد. به قول ابوسعید ابوالخیر:

سر نشتر عشق بر رگ روح زدند   یک قطره چکید از آن و نامش دل شد

تشکر

خدای را بر این منت محمود در این بضاعت مزجات سپاس می‌گوییم. خدایی که اینجانب را در برگرفتن زاد و توشهٔ راه، با ارشادات و مساعی مجدّانه جناب آقای **دکتر قاسمپور**، استاد ارجمند راهنما و جناب آقای **دکتر رستگار**، استاد بزرگوار مشاور و اساتید محترم داور، جناب آقای **دکتر اقبالی** و جناب آقای **دکتر ستار** یاری نمود. از درگاه خداوند کریم، همواره برای آن فروزندگان مشعل هدایت، عزتی مستدام، مقرون به سلامتی پایدار مسئلت دارم.

چکیده

تفسیر روض‌الجنان، از زمره تفاسیر جامع شیعی است که با رویکرد واعظانه، در سده ششم هجری تدوین یافته است. افزون بر اهتمام مفسر روض‌الجنان در کشف و تبیین مراد الهی در این اثر تفسیری، جایگاه موضوعات علوم قرآنی نیز برجسته و انکارناپذیر است؛ دانش‌هایی که توجه و به‌کارگیری آن‌ها در تفسیر قرآن نقش مهمی ایفا کرده است. تفسیر ابوالفتوح رازی از این حیث، مانند سایر تفاسیر، ارتباط بین علوم قرآنی و تفسیر را مدنظر قرار داده است و در فراز و فرودهای آن، این پیوند ناگسستنی به چشم می‌خورد. با توجه به تأثیر مستقیم و غیر مستقیم دو تفسیر مقدم بر کار ابوالفتوح رازی، یعنی تبيان و مجمع‌البیان، این مهم در حوزه‌های مباحث علوم قرآنی محسوس‌تر است. در این پایان‌نامه، سبب نزول و ابعاد آن، ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه به‌مثابه سه دانش مهم در علوم قرآنی در تفسیر روض‌الجنان از نظر نسبتی که با دو تفسیر پیشین دارد، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و طی آن نشان داده شده است که در بسیاری از مواضع روض‌الجنان، عین عبارات تبيان یا مجمع‌البیان یا در جاهایی دیگر مضمون عبارات آن دو بازتاب یافته است. ویژگی مهم دیگر تفسیر روض‌الجنان، تأثیر و برکنارنبودن مؤلفه‌ها و شاخصه‌ها و عناصر فکری، فرهنگی، مذهبی و ادبی روزگار آن است. عصر ابوالفتوح و محیط زندگی او، نوع مخاطبان عام و خاص وی، ادبیات دینی و فرهنگی و مناسبات و مقتضیات مرسوم آن عصر، وی را بر آن داشت که دست به کار تدوین چنین تفسیری بزند. از جلوه‌های مهم توجه به چنین مناسبات فرهنگی و مذهبی، انعکاس اندیشه‌های اهل سنت با نام‌هایی از قبیل مجبره، اشاعره و... در تفسیر ابوالفتوح رازی و کوشش وی برای مقابله با چنین اندیشه‌هایی در دفاع از کلام شیعه است.

کلمات کلیدی: روض‌الجنان، مجمع‌البیان، تبيان، تفسیر، کلام، روش‌های تفسیری

فهرست مطالب

۱	مقدمه.....
۳	طرح کلی تحقیق.....
۳	موضوع تحقیق.....
۳	زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق.....
۳	اهداف تحقیق.....
۴	اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن.....
۴	فرضیه‌ها یا سؤال‌های ویژه.....
۴	روش انجام تحقیق.....
۵	فصل اول.....
۵	کلیات و مفاهیم.....
۶	۱-۱. علوم قرآنی.....
۷	۲-۱. تفسیر.....
۷	۱-۲-۱. تفسیر در معنای لغوی.....
۷	۲-۲-۱. تفسیر در معنای اصطلاحی.....
۸	۳-۱. تفسیر کلامی.....
۹	۴-۱. قرن پنجم و ششم و مشخصات تفسیری آن.....
۹	۵-۱. تعصب مذهبی قرن پنجم و ششم.....
۱۱	۶-۱. زندگینامه شیخ طوسی و معرفی روش تفسیری وی در تبیان.....
۱۱	۱-۶-۱. شرح احوال و آثار.....
۱۲	۲-۱-۶-۱. شاگردان.....
۱۲	۳-۱-۶-۱. آثار.....
۱۳	۲-۶-۱. روش تفسیری شیخ طوسی در یک نگاه اجمالی.....
۱۵	۷-۱. طبری و مجمع‌البیان.....
۱۵	۱-۷-۱. سوانح حیات طبری.....
۱۶	۱-۱-۷-۱. اساتید.....
۱۶	۲-۱-۷-۱. شاگردان.....
۱۷	۳-۱-۷-۱. آثار.....

۱۷	۲-۷-۱. نگاهی اجمالی به روش طبرسی در تفسیر آیات
۱۹	۸-۱. ابوالفتوح رازی و روض الجنان و روح الجنان
۱۹	۱-۸-۱. شرح احوال
۱۹	۱-۱-۸-۱. مشایخ و اساتید
۱۹	۲-۱-۸-۱. شاگردان
۲۰	۳-۱-۸-۱. تألیفات
۲۰	۴-۱-۸-۱. دیدگاه علما در مورد ابوالفتوح رازی
۲۱	۲-۸-۱. روش تفسیری ابوالفتوح رازی در یک نگاه اجمالی
۲۳	فصل دوم
۲۳	تأثیر شیخ طوسی و طبرسی در علوم قرآنی بر ابوالفتوح
۲۴	۱-۲. نسخ در لغت
۲۵	۲-۲. نسخ در اصطلاح
۲۶	۳-۲. آیات ناظر بر نسخ در قرآن
۲۶	۴-۲. نسخ از دیدگاه شیخ طوسی در تبیان
۲۶	۱-۴-۲. مؤخر بودن ناسخ نسبت به منسوخ
۲۷	۲-۴-۲. تعارض و تنافی بین ناسخ و منسوخ
۲۷	۳-۴-۲. حکم شرعی
۲۸	۴-۴-۲. دلیل شرعی
۲۹	۵-۴-۲. عدم ارتباط عام و خاص یا مجمل و مبین
۲۹	۶-۴-۲. عدم مغایرت تاریخی
۳۰	۵-۲. نسخ از دیدگاه طبرسی در مجمع البیان
۳۰	۱-۵-۲. نسخ در لغت
۳۰	۲-۵-۲. نسخ در اصطلاح
۳۰	۳-۵-۲. شرایط نسخ
۳۰	۱-۳-۵-۲. وقوع نسخ در آیات الاحکام
۳۱	۲-۳-۵-۲. موقت نبودن حکم اول
۳۱	۳-۳-۵-۲. وجود تعارض بین دو حکم
۳۲	۴-۳-۵-۲. عدم تنافی با عقل و نقل

- ۳۲..... ۵-۳-۵-۲. تأخر ناسخ از منسوخ.....
- ۳۳..... ۴-۵-۲. ملاک‌های ردّ ادعای نسخ از نظر طبرسی.....
- ۳۳..... ۱-۴-۵-۲. عدم تنافی دو حکم.....
- ۳۳..... ۲-۴-۵-۲. خبری بودن حکم.....
- ۳۴..... ۳-۴-۵-۲. روابط عام و خاص یا مجمل و مبین.....
- ۳۴..... ۴-۴-۵-۲. دلیل عقلی.....
- ۳۵..... ۵-۴-۵-۲. دلیل تاریخی.....
- ۳۵..... ۶-۴-۵-۲. خبر واحد.....
- ۳۶-۲..... ۶-۲-۲. نسخ از دیدگاه ابوالفتوح رازی در روض الجنان.....
- ۳۶..... ۱-۶-۲. نسخ از نظر لغوی.....
- ۳۶..... ۲-۶-۲. نسخ اصطلاحی از دیدگاه ابوالفتوح رازی.....
- ۳۷..... ۳-۶-۲. امکان وقوع نسخ در قرآن.....
- ۳۷..... ۴-۶-۲. حکمت نسخ در قرآن.....
- ۳۸..... ۵-۶-۲. شرایط نسخ از دیدگاه ابوالفتوح رازی.....
- ۳۸..... ۱-۵-۶-۲. متناقض بودن حکم ناسخ و منسوخ.....
- ۳۹..... ۲-۵-۶-۲. مؤخر بودن ناسخ از منسوخ.....
- ۳۹..... ۳-۵-۶-۲. وجود ناسخ و منسوخ در آیات الاحکام.....
- ۴۰..... ۴-۵-۶-۲. اثبات نسخ از طریق قرآن یا سنت قطعی.....
- ۴۰..... ۶-۶-۲. ملاک‌های نقد ادعای نسخ و منسوخ بودن آیات.....
- ۴۰..... ۱-۶-۶-۲. نقد با روایات.....
- ۴۱..... ۲-۶-۶-۲. نقد با مبانی فقهی.....
- ۴۱..... ۳-۶-۶-۲. نقد با دلیل عقلی.....
- ۴۲..... ۴-۶-۶-۲. نقد با معیار ادبی.....
- ۴۲..... ۵-۶-۶-۲. نقد به وسیله اجماع.....
- ۴۳..... ۶-۶-۶-۲. نقد با مسائل تاریخی.....
- ۴۳-۲..... ۲-۲-۲. اسباب نزول.....
- ۴۳..... ۱-۲-۲. سبب نزول در لغت.....
- ۴۴..... ۲-۲-۲. سبب نزول در اصطلاح.....

- ۳-۲-۲. سبب نزول از دیدگاه شیخ طوسی در تبیان..... ۴۴
- ۱-۳-۲-۲. معیارهای نقد سبب نزول..... ۴۵
- ۱-۱-۳-۲-۲. اصل بودن قرآن..... ۴۵
- ۲-۱-۳-۲-۲. نقد و ترجیح با تاریخ..... ۴۶
- ۳-۱-۳-۲-۲. نقد روایت با معیار مذهبی و فقهی کلامی..... ۴۶
- ۴-۲-۲. سبب نزول از دیدگاه طبرسی در مجمع‌البیان..... ۴۷
- ۱-۴-۲-۲. معنای لغوی سبب نزول در مجمع‌البیان..... ۴۷
- ۲-۴-۲-۲. معیارهای نقد اسباب نزول..... ۴۷
- ۱-۲-۴-۲-۲. اصل بودن قرآن..... ۴۷
- ۲-۲-۴-۲-۲. اتکا به معیار تاریخ..... ۴۸
- ۳-۲-۴-۲-۲. استناد به معیار فقهی..... ۴۸
- ۵-۲-۲. سبب نزول از دیدگاه ابوالفتوح رازی در روض‌الجنان..... ۴۹
- ۱-۵-۲-۲. فواید شناخت اسباب نزول..... ۵۰
- ۱-۱-۵-۲-۲. شناخت حکمت تشریح حکم..... ۵۰
- ۲-۱-۵-۲-۲. کمک به فهم معانی آیات..... ۵۰
- ۳-۱-۵-۲-۲. شناخت فرهنگ مردم در عصر نزول..... ۵۱
- ۴-۱-۵-۲-۲. تبیین باورهای اعتقادی..... ۵۱
- ۵-۱-۵-۲-۲. دستیابی به حکم فقهی..... ۵۲
- ۶-۱-۵-۲-۲. شناخت افراد مصداق نزول..... ۵۲
- ۷-۱-۵-۲-۲. شناخت آیات ناسخ و منسوخ..... ۵۳
- ۸-۱-۵-۲-۲. شناخت آیات مکی و مدنی..... ۵۳
- ۲-۵-۲-۲. ملاک‌های نقد اسباب نزول در روض‌الجنان..... ۵۳
- ۱-۲-۵-۲-۲. توافق با قرآن..... ۵۴
- ۲-۲-۵-۲-۲. هماهنگی با روایات متواتر..... ۵۵
- ۳-۲-۵-۲-۲. مبانی اعتقادی..... ۵۵
- ۴-۲-۵-۲-۲. رویدادهای تاریخی..... ۵۶
- ۳-۲. مبحث محکم و متشابه..... ۵۶
- ۱-۳-۲. معنای محکم و متشابه در لغت..... ۵۷

- ۵۷..... ۲-۳-۲. منظور از محکم و متشابه در آیات قرآن.....
- ۵۸..... ۳-۳-۲. محکم و متشابه از دیدگاه شیخ طوسی در تبیان.....
- ۵۹..... ۱-۳-۳-۲. تعریف اصطلاحی محکم.....
- ۵۹..... ۲-۳-۳-۲. تعریف اصطلاحی متشابه.....
- ۶۰..... ۳-۳-۳-۲. رابطه تأویل با آیات متشابه.....
- ۶۰..... ۱-۳-۳-۳-۲. تعریف تأویل.....
- ۶۰..... ۲-۳-۳-۳-۲. کاربرد تأویل در قرآن.....
- ۶۳..... ۴-۳-۳-۲. حکمت وجود آیات متشابه.....
- ۶۴..... ۵-۳-۳-۲. علم به تأویل.....
- ۶۴..... ۶-۳-۳-۲. مفهوم متشابه در سوره‌های آل عمران، هود و زمر.....
- ۶۵..... ۷-۳-۳-۲. شیخ طوسی و تفسیر برخی آیات متشابه.....
- ۷۰..... ۴-۳-۲. محکم و متشابه از دیدگاه طبرسی در مجمع‌البیان.....
- ۷۰..... ۱-۴-۳-۲. معنای اصطلاحی محکم و متشابه.....
- ۷۱..... ۵-۳-۲. رابطه تأویل و آیات متشابه در مجمع‌البیان.....
- ۷۱..... ۱-۵-۳-۲. کاربرد تأویل در قرآن.....
- ۷۲..... ۲-۵-۳-۲. حکمت وجود آیات متشابه در قرآن.....
- ۷۲..... ۳-۵-۳-۲. علم به تأویل.....
- ۷۳..... ۴-۵-۳-۲. نگرش طبرسی در متشابهات.....
- ۷۷..... ۶-۳-۲. محکم و متشابه از دیدگاه ابوالفتوح رازی در روض‌الجنان.....
- ۷۸..... ۱-۶-۳-۲. رابطه تأویل و آیات متشابه.....
- ۷۸..... ۲-۶-۳-۲. فرق تفسیر و تأویل از نظر ابوالفتوح.....
- ۷۹..... ۳-۶-۳-۲. علم به تأویل.....
- ۸۱..... ۴-۶-۳-۲. نمونه آیات متشابه در روض‌الجنان.....
- ۸۲..... ۷-۳-۲. بررسی و تحلیل تأثیرپذیری تفسیر روض‌الجنان از تبیان و مجمع‌البیان.....
- ۸۲..... ۱-۷-۳-۲. مواردی از تأثیرپذیری در بحث نسخ.....
- ۸۶..... ۲-۷-۳-۲. مواردی از تأثیرپذیری در بحث سبب نزول.....
- ۸۹..... ۳-۷-۳-۲. مواردی از تأثیرپذیری در بحث محکم و متشابه.....
- ۹۱..... ۸-۳-۲. برداشت‌های مستقل ابوالفتوح.....

۹۱	۲-۳-۸-۱. برداشت مستقل ابوالفتوح در مبحث نسخ.....
۹۳	۲-۳-۸-۲. مواردی از عدم تأثیرپذیری در بحث سبب نزول.....
۹۴	۲-۳-۸-۳. مواردی از عدم تأثیرپذیری در بحث محکم و متشابه.....
۲۲	فصل سوم.....
۲۲	نقش جریانات عصری در تدوین تفسیر ابوالفتوح.....
۹۹	۳-۱. پایگاه تشیع در ری.....
۱۰۱	۳-۲. تعصب مذهبی قرن پنجم و ششم.....
۱۰۴	۳-۳. اوضاع سیاسی و اجتماعی ری در عصر ابوالفتوح.....
۱۰۷	۳-۴. بررسی جریانات کلامی.....
۱۱۲	۳-۵. بررسی ویژگی‌های نثری و ادبی.....
۱۱۳	۳-۵-۱. بستر پیدایش.....
۱۱۳	۳-۵-۲. ویژگی‌های نثر فارسی در این دوران.....
۱۱۵	۳-۵-۳. ویژگی‌های نثر روض الجنان.....
۱۲۳	نتیجه‌گیری.....
۱۲۴	فهرست منابع:.....

مقدمه

قرآن، وحی الهی به پیامبر امت است که برای هدایت بشر نازل شده است. دانش تفسیر در دو سده نخستین به شکل مأثور و اجتهاد در آن محدود بود. در قرن سوم و چهارم و در پی عصر تدوین تفسیر و با توجه به گسترش علوم و نهضت ترجمه، روش‌های تفسیری گسترش یافت و با توجه به رویکردهای مفسران، تفسیر از شکل بسیط و گونه تفسیر روایی فراتر رفت. این مهم به دنبال تکوین فرقه‌ها و مذاهب فقهی و نحله‌های کلامی و اعتقادی، در بستر آموزه‌های دینی رواج گرفت، به گونه‌ای که هر کدام از صاحبان مذاهب و معتقدان به باورهای کلامی خاص، برای تأیید و تحکیم مبانی مذهبی، فقهی و کلامی و عرفانی خود، به اجتهاد در تفسیر روی آوردند. در بستر تفسیر شیعی در سده‌های پنجم هجری به بعد، تفاسیری با رویکرد کلامی ایجاد شد که با استفاده از خود قرآن و آموزه‌های معصومان، در راستای تحکیم باورهای کلامی شیعه کوشید. تفسیر تبیان، مجمع‌البیان و روض‌الجنان از زمره این تفاسیر در فاصله این قرن‌هاست. در عالم تشیع، شیخ طوسی اولین شخصیتی است که به منظور دفاع از عقاید شیعه به نگارش تفسیری جامع پرداخت در قرون بعدی، طبرسی به نگارش مجمع‌البیان پرداخت. این دو تفسیر، همواره مورد توجه مفسران بعدی قرار گرفته و با تأثیرپذیری از آنها تفاسیر بسیاری عرضه شده است. تفسیر روض‌الجنان، از تفاسیر مهم قرن پنجم و ششم هجری به شمار می‌آید. ابوالفتوح رازی، در عصری می‌زیست که جریان‌ات کلامی مختلفی، به‌ویژه در منطقه خراسان، مجال بروز و ظهور یافته بود. تأثیر این قبیل مباحث، در مباحث تفسیری وی ملاحظه می‌شود. ابوالفتوح رازی، در مقام تحکیم مبانی کلامی شیعی در عرصه علوم قرآن و تفسیر از مفسران پیش از خود، همچون شیخ طوسی و طبرسی بهره برده و اندیشه‌های آنان را در تفسیر خود بازتاب داده است. در فرازهای مختلف این تفسیر، تأثیر مباحث علوم قرآنی برگرفته از تفاسیر پیشین مشهود است. در یک کلام می‌توان گفت وی از آن دسته از مفسران شیعی است که اهتمام اصلی خود را به ارائه تفسیری واعظانه و کلامی با بهره‌گیری از آموزه‌های تفسیری شیعی سلف معطوف کرده است.

این پایان‌نامه مشتمل بر سه فصل است. در فصل مربوط به کلیات و مفاهیم و اصطلاحات مهم و اساسی یا برخی مطالب دیگر که به نحوی کلید ورود به مباحث فصول بعدی است، توضیحاتی آمده است، همچون تفسیر، تفسیر کلامی، علوم قرآنی و موضوعاتی دیگر از این دست، همچون ویژگی‌های علمی و فرهنگی در سده‌های پنجم و ششم هجری. در کنار این مطالب، به زندگی علمی و مختصری هم به روش‌های تفسیری مفسرانی مثل شیخ طوسی،

طبرسی و ابوالفتوح رازی پرداخته شده است. در فصل دوم، تأثیر مباحث علوم قرآنی در تفاسیر تبیان شیخ طوسی یا مجمع‌البیان که به نحو بارز یا غیر مستقیم، ابوالفتوح رازی در تفسیر خود از آن بهره گرفته، بررسی شده است. شایان ذکر است که از میان این قبیل مباحث، صرفاً به مباحث نسخ، سبب نزول، محکم و متشابه و زیرمحوهای آن، به لحاظ تأثیرپذیری ابوالفتوح رازی از تفاسیر مذکور، پرداخته شده است. در فصل سوم، ارتباط عصر شیخ ابوالفتوح رازی و شکل‌گیری تفسیر روض‌الجنان، نیز ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی آن عصر و منشأ شکل‌گیری تفسیر روض‌الجنان تجزیه و تحلیل شده است.

طرح کلی تحقیق

موضوع تحقیق

تفسیر روض‌الجنان از تفاسیر مهم قرن ۵ و ۶ هجری به شمار می‌آید. ابوالفتوح رازی در عصری می‌زیست که جریانات کلامی مختلفی به‌ویژه در منطقه خراسان، مجال بروز و ظهور یافته بود. تأثیر این قبیل مباحث، در مباحث تفسیری وی ملاحظه می‌شود. ابوالفتوح رازی در مقام تحکیم مبانی کلامی شیعی در عرصه علوم قرآن و تفسیر، از مفسران پیش از خود، همچون شیخ طوسی و طبرسی بهره برده و اندیشه‌های آنان را در تفسیر خود بازتاب داده است. در فرازهای مختلف این تفسیر، تأثیر مباحث علوم قرآنی برگرفته از تفاسیر پیشین، مشهود است. در یک کلام می‌توان گفت، وی از آن دسته مفسران شیعی است که اهتمام اصلی خود را به ارائه تفسیری واعظانه و کلامی با بهره‌گیری از آموزه‌های تفسیری شیعی سلف، معطوف کرده است. این پایان‌نامه به بررسی عینی نقش این مفسران و تأثیر مبانی کلامی شیعی در تفسیر مذکور می‌پردازد.

زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق

در خصوص روش‌شناسی تفسیر ابوالفتوح و جایگاه علوم قرآن در این تفسیر، تحقیقات درخور توجهی صورت گرفته، مانند کار دکتر عسکر حقوقی و تکنگرایی‌هایی که در رابطه با تفسیر ابوالفتوح، سامان یافته است؛ اما اینکه محققان، تحقیقی مبتنی بر تأثیر اندیشه‌های مفسران پیشین بر تفسیر ابوالفتوح سامان داده و نمونه‌هایی عینی از این تأثیرپذیری را با توجه به مبانی کلامی شیعی به انجام رسانده باشند، دیده نمی‌شود. نیز پژوهشی برای پاسخ به این پرسش بنیادین که شکل‌گیری این تفسیر از چه علل و عواملی تأثیر پذیرفته است، تاکنون تدوین نشده است. آوردن نمونه‌هایی از تفسیر آیات قرآن، به‌گونه‌ای که به‌طور عینی بتواند نقش این تأثیرپذیری را در تفسیر آیات الهی نشان دهد، با محوریت تفسیر روض‌الجنان، کاری است بی‌سابقه که این رساله در قالب پژوهشی تحلیلی به آن خواهد پرداخت.

اهداف تحقیق

آگاهی از دیدگاه‌های ابوالفتوح رازی در حوزه علوم قرآنی؛
آگاهی از میزان تأثیرپذیری تفسیر ابوالفتوح رازی از تفاسیر شیعی، مانند تبیان و مجمع‌البیان؛

آگاهی از جریانات کلامی شیعی و مؤثر بر تدوین تفسیر ابوالفتوح رازی؛

اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن

مفسران، در تعامل و نسبت علوم قرآن و دانش تفسیر، دارای وحدت رویه نبوده‌اند. تحقیقی که بتواند با آوردن نمونه‌هایی در قالب بخش‌های مختلف، هم از جایگاه علوم قرآنی در تفسیر و هم از نقش و رسالت آن در تفسیر بهتر آیات الهی سخن بگوید، برای دانشجویان و محققان حوزه و دانشگاه، قرآن‌پژوهان و دیگر علاقه‌مندان به مباحث اسلامی و قرآنی مورد استفاده خواهد بود. این تحقیق، همچنین با پیوند و ارتباط تنگاتنگ علوم قرآن و تفسیر، با آوردن نمونه‌هایی خواهد کوشید تا اثبات کند، چگونه کسانی با نادیده گرفتن نقش علوم قرآنی در تفسیر قرآن، نتوانسته‌اند در کشف مراد الهی توفیق یابند.

فرضیه‌ها یا سؤال‌های ویژه

۱. دیدگاه‌های ابوالفتوح رازی در تفسیر روض‌الجنان در حوزه علوم قرآنی، تحت تأثیر دیدگاه‌های شیخ طوسی و طبرسی بوده است.
۲. تفسیر ابوالفتوح، با توجه به مبانی کلامی و جریانات عصری قرن ۵ و ۶ تدوین شده است.

روش انجام تحقیق

روش انجام تحقیق، روش کتابخانه‌ای و توصیفی و تحلیلی است که با مراجعه به منابع و گردآوری مطالب مورد نیاز، به توصیف، تبیین و تحلیل موضوع و مبانی آن پرداخته است.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱. علوم قرآنی

علوم قرآنی، به مجموعه‌ای از علوم اطلاق می‌شود که برای فهم و درک قرآن مجید، جهت مقدمه فراگرفته می‌شود. به بیان دیگر، مباحثی که قبل از تفسیر قرآن و فهم آیات الهی آشنایی با آن‌ها برای هر مفسر و محقق لازم است، مجموعه مباحث علوم قرآنی را تشکیل می‌دهند. زرقانی، در تعریف علوم قرآنی گفته است: مباحثی است متعلق به «قرآن» از جهت نزول قرآن، ترتیب، جمع، کتابت، قرائت، تفسیر، نسخ و منسوخ و نظایر این‌ها.^۱

وی یادآور شده است: معروف میان نویسندگان فن علوم قرآنی این است که اولین زمان ظهور این اصطلاح، قرن هفتم است؛ ولی در دارالکتب‌المصریه به کتابی از علی‌بن‌ابراهیم‌بن‌سعید، مشهور به حوفی (م ۳۳۰ ق) برخوردیم به نام البرهان فی علوم القرآن در سی مجلد که پانزده مجلد آن فعلاً موجود است؛ بنابراین، ما می‌توانیم تاریخ این فن را آغاز قرن چهارم بدانیم.^۲

زرقانی، در پایان، چنین نتیجه‌گیری می‌کند: علوم قرآنی، به صورت یک فن، از اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم، به دست ابراهیم‌بن‌سعید حوفی به وجود آمد و در قرن ششم و هفتم هجری در دامان ابن جوزی و سخاوی و ابوشامه پرورش یافت. در قرن هشتم، به همت زرکشی و در قرن نهم، با تلاش کافیجی و جلال‌الدین بلقینی به کمال خویش رسید. آنگاه در پایان قرن نهم و آغاز قرن دهم، سیوطی، تک‌سوار این میدان، آن را به جنبش و اهتزاز درآورد.^۳ علوم قرآنی، از نظر یکی از محققین، چنین تعریف شده است: «منظور از علوم قرآنی، به معنای گسترده علمی که در قرآن وجود دارد، نیست؛ زیرا در این صورت، تمامی دانش‌ها را دربرمی‌گیرد. قرآنی که در دست ما موجود است، نازل آن قرآن و حقیقت آن قرآن واقعی که ام‌الکتاب است، می‌باشد، یا کل عالم امکان و یا صورت علمی کل هستی، اعم از امکان و وجوب می‌باشد. منظور از علوم قرآنی، علمی از همین قرآن نازل است که به فهم ما ارتباط دارد و این علوم مراد نازل خداوند از قرآن است»^۴

استاد مهدوی راد، در این باره یادآور شده است: «علوم قرآنی بر روی هم دانش‌هایی را شامل خواهد بود که مباحث کلی شناخت قرآن را تبیین کند و پرسش‌های گونه‌گون متعلق به قرآن و

۱. زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ج ۱، دار احیاء التراث العربی، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا، ص ۲۰.

۲. همان، صص ۲۷-۲۸.

۳. همان، ص ۳۲.

۴. گرامی، محمدعلی، درس‌هایی از علوم قرآن، احسن الحدیث، چاپ اول، قم، ۱۳۷۶، ص ۶.

چگونگی آن را پاسخ گوید؛ که به گونه‌ای می‌توان از آن‌ها به پیش‌نیاز تفسیر و شناخت قرآن یاد کرد.^۱

صاحب کتاب التبیان فی علوم القرآن گفته است: «منظور از علوم قرآن، مباحثی است که مربوط به قرآن مجید می‌باشد، از جهت نزول و جمع، ترتیب و تدوین و شناخت اسباب نزول و مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و... بحث‌های فراوانی که تعلق به قرآن دارد و غرض از این علوم، فهم کلام الله است.»^۲

۲-۱. تفسیر

۱-۲-۱. تفسیر در معنای لغوی

تفسیر در لغت، به معنای تبیین و ایضاح است.

الف. در المفردات آمده است: «الْفَسْرُ: إظهار المعنى المعقول... والتفسيرُ في المبالغة كالفسر.»^۳

ب. ابن منظور نیز در معنای تفسیر در اثر خود چنین آورده است: «الْفَسْرُ: البيان، فَسَّرَ الشَّيْءَ يَفْسِرُهُ - بالكسر - وَ يَفْسِرُهُ - بالضم - فَسْرًا وَ فَسْرَةً: أبانه و التفسيرُ مثله... الفسرُ كشف المُعْطَى و التفسيرُ كشف المُراد عن اللفظ المُشْكَل.»^۴

۱-۲-۲. تفسیر در معنای اصطلاحی

صاحب تفسیر بحرالمحیط، علم تفسیر را چنین تعریف می‌کند: «تفسیر، علمی است که از چگونگی گفت‌وگوی الفاظ قرآن، مدلولات، احکام فردی و ترکیبی و معانی آن در حالت ترکیب سخن می‌گوید.»^۵

در تعریف سیوطی، کلمه تفسیر از باب تفعیل، برگرفته از فسر، به معنی بیان و کشف است. حتی گفته شده که فسر در واقع واژگون‌شده سفر، یعنی برخاسته از اشتقاق کبیر است.^۶

۱. مهدوی راد، محمدعلی، سیر نگارش‌های علوم قرآنی، چاپ اول، تهران، هستی‌نما، ۱۳۸۴، ص ۸.

۲. الصابونی، محمدعلی، التبیان فی علوم القرآن، چاپ اول، بیروت، عالم‌الکتب، ۱۴۰۵ / ۱۹۸۵، ص ۸.

۳. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، تحقیق صفوان عدنان داودی، چاپ اول، دمشق بیروت، دارالعلم الدارالشامیه، ۱۴۱۲ ق، ص ۶۳۶.

۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، دار صادر، بیروت، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۵۵.

۵. اندلسی، ابو حیان محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، ج ۱، تحقیق محمد جمیل صدقی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۰، ص ۱۳.

۶. سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۲۱، ص ۴۲۶.

آیت‌الله خویی در این زمینه چنین گفته است: «تفسیر، همان توضیح مراد کتاب خداوند است.»^۱

به نظر علامه طباطبایی: «تفسیر، همان بیان معانی آیات قرآن و کشف مقصود و مضمون آن‌هاست.»^۲

۱-۳. تفسیر کلامی

از جمله گرایش‌های تفسیری، تفاسیر کلامی است. در این تفاسیر، مفسران با سبک و گرایش کلامی، به تفسیر آیات پرداخته‌اند. در این گونه تفسیرها، بیشتر به آیاتی که بیانگر عقاید مسلمانان است، پرداخته‌اند. یکی از محققان در زمینه تفسیر کلامی، چنین یادآور شده است: «چون در بین مسلمانان، هر مفسری از گرایش کلامی خاصی، مانند اشعری، معتزله و شیعی برخوردار بوده، از این رو، گروهی از آنان با پذیرفتن مبانی فکری و اعتقادی خاص خود در کلام، به تفسیر آیات و دفاع از عقاید خویش و پاسخ‌گویی به شبهات مخالف، می‌پردازند؛ لذا تفاسیر کلامی با انگیزه دفاع از عقاید خاصی شکل گرفته‌اند. در تفاسیر کلامی، برخلاف دیگر تفاسیر، آیاتی که به بیان عقاید درباره توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد مربوط است، به تفصیل، مطالعه و تتبع شده‌اند. مفسران کلامی معتقدند که قرآن، برترین و ارزشمندترین کتابی است که به بیان مسائل کلامی پرداخته و اعتقادات مسلمان را تبیین کرده است، هرچند آن مطالب، کلی و نیازمند تفسیر است. در این تفسیرها، مفسران کلامی از روایات، لغت و بلاغت بهره برده، اما جنبه غالب آن‌ها، پرداختن به مباحث اعتقادی است. در تفاسیر کلامی، شیوه استدلال نیز، اثبات یا نفی عقیده‌ای بوده است. برخی تفاسیر کلامی، چون از روایات یا استدلال به شکل گسترده‌تر استفاده کرده‌اند، دارای دو گویش کلامی - روایی یا کلامی - فلسفی هستند. در تفاسیر کلامی، نخست به دفاع از مباحث اعتقادی مسلمانان پرداخته شده و سپس مباحث کلامی میان گروهی مسلمانان تبیین شده است؛ زیرا مسلمانان از نظر اعتقادی و دیدگاه‌های کلامی به فرقه‌های گوناگونی از جمله اشاعره، معتزله، شیعه و زیدی تقسیم شده و هر یک برای خویش، مبانی اعتقادی خاصی را پذیرفته‌اند که اوج این کش‌مکش‌ها، در قرن چهارم و پنجم

۱. خویی، سیدابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی، قم، بی‌نا، بی‌تا، ص ۳۹۷.

۲. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه

علمیه قم، ۱۴۱۷ ق، ص ۴.

هجری بوده است. تفاسیر غیر کلامی، چون هدف دیگری را دنبال می‌کرده‌اند، در تفسیر آیات کلامی، کمتر از عقیده خاصی دفاع کرده‌اند.^۱ وی در ادامه گفته است: «تعریف تفسیر کلامی: در تفسیر کلامی، مفسر متکلم، با توجه به آیات کلامی، بیشتر به بیان و تفسیر کلامی آیات می‌پردازد و عقیده خاصی را با کمک روش‌های متعارف در تفسیر، تحلیل می‌نماید.»^۲

۱-۴. قرن پنجم و ششم و مشخصات تفسیری آن

یکی از نکات مهم در شکل‌گیری و تدوین تفاسیر، توجه به عصر و زمان مؤلفان و مفسران و بررسی وضعیت فرهنگی و تاریخی مخاطبان و جامعه آن روز است. بی‌تردید عنایت به نیازهای مخاطبان و ضرورت توجه به حاجات آنان، یکی از مؤلفه‌های مهم در رویکرد مفسران در تدوین آثار تفسیری است. شیعیان، در قرن ششم که جامعه به‌نوعی جانبدار تسنن حنفی و خلافت عباسی بود، با سپر تقیه، موجبات رشد تشیع و نفوذ شیعیان امامی‌مذهب در ساختار اداری دولت سلجوقی را فراهم نمودند. شرایط حاکم بر منطقه ری، به‌گونه‌ای بود که شیعیان در محیطی که اکثریت اجتماع را اهل تسنن تشکیل می‌دادند، بایستی به‌گونه‌ای مسالمت‌آمیز و با تسامح رفتار می‌کردند. به‌دیگر سخن موضوع اختلاف آرا و دیدگاه‌های مذهبی در ری مطرح بود.

۱-۵. تعصب مذهبی قرن پنجم و ششم

تعصب مذهبی، در آغاز سده‌های میانه در برخی مناطق، مانند شهر ری، نکته‌ای است که عموم مورخان به آن پرداخته‌اند. در فاصله یک قرن و نیم، وضعیت دینی و فرهنگی مردم مسلمان، با آنچه در سده‌های پیشین بود، تفاوت کرد. تسامح و احترام به عقاید مسلمانان دیگر، جای خود را به تعصب، تفتیش عقاید و زد و خورد‌های مذهبی نگران‌کننده بین مسلمانان داد. این اختلاف و سخت‌گیری‌های مذهبی که البته در دوره سلجوقی بیشتر علیه شیعه بود، به‌گونه‌ای رقم خورد که حتی وزیر سلجوقی، خواجه نظام الملک، جان خود را به خاطر همین اختلافات و سخت‌گیری‌ها که در بین عامه مسلمانان، عواقب اجتناب‌ناپذیر و شاید نپذیرفتنی

۱. مؤدب، سیدرضا، روش‌های تفسیر قرآن، چاپ اول، دانشگاه قم، ۱۳۹۰، صص ۲۹۸-۲۹۹.

۲. همان، ص ۳۰۰.